

Navro‘z BOBOJONOV

**ORGANIK
KIMYO**

**NAZARIY MA’LUMOTLAR
Abituriyentlar va repetitorlar uchun**

**Gologrammasiz kitob qalbaki
hisoblanadi**

Toshkent
«Spectrum Media Group»
2025

ORGANIK KIMYONING ASOSIY TUSHUNCHALARI VA QONUNLARI ORGANIK KIMYONING TARIXI VA TARAQQIYOT BOSQICHLARI

Organik kimyo – kimyoning katta alohida bo'limi bo'lib, tadqiqot doirasi uglerod birikmalari hisoblanadi. Organik kimyoni anorganik kimyodan qat'iy chegara bilan ajratib bo'lmaydi, ular har doim bir-birni to'ldirib turadi.

Organik kimyo – uglevodorodlar va ularning hosilalarining tuzilishi, olinish usullari, xossalari, amaliy foydalanish imkoniyatlarini o'rganadi.

Bugungi kunda olimlar organik kimyoning taraqqiyot bosqichlarini **4 ta davrga** bo'lishadi.

Empirik davr – insonlar organik moddalarni ehtiyojlari uchun qo'llashni boshlashi, ularni ajratib olish va qayta ishslash usullarni o'rganilgan vaqtidan, organik kimyoning fan sifatida vujudga kelishigacha bo'lgan davr.

Insoniyatga qadimdan organik moddalar ma'lum bo'lgan. Masalan, bo'yoqlar, uzum sharbatidan sirka kislota, o'simliklardan shakar va yog'larni olishni hamda yog'larni ishqorlar bilan qaytarib sovunlar hosil qilishni bilganlar. Ko'p vaqtgacha organik moddalarni aralashma holida ishlatgan. Kishilarga ma'lum bo'lgan moddalarni dastalabkilardan biri sirka kislota bo'lgan. IX asrga kelib alkimyogarlar tomonidan sirka kislotani va etil spirtni ajratib olgan. Qadimda moddalarni tashqi ko'rinishiga qarab guruhlarga ajartishgan. Masalan: **Quyuq suyuqliklar – moylar** deb hisoblangan. Kimyoviy xossasi moydek bo'lmasada moysimon suyuqlikdan o'yuvchi kaliy, konsentirlangan sulfat kislota (kuporos moyi) ni ham shu guruhga kiritishgan. **Suvda eriydigan moddalar – tuzlar** deb atalgan: Vino qahrabo va oksalat kislotalari ham tuzlar sinfiga kiritilgan. Barcha uchuvchan birikmalar – spirtlar deb qabul qilingan Xlorid va nitrat kislotalar, qalay ammiak (nashvadil spirt) uchuvchan bo'lganligi sababli spirt deb hisoblangan.

Analitik davr – dastlabki nazariyalar yaratilib organik kimyo fan sifatida shakllana boshlagan (*XVIII oxiridan XIX asrning 60-yillarigacha*) «Organik kimyo» atamasi, ushbu fan rivojlanishining dastlabki yillaridagi (XVII asr oxiri) vitalistik qarashlar natijasida kelib chiqqan. Vitalistik nazariya tarafdarlari: «*Organik moddalar faqatgina tirik organizmlarda ilohiy kuch natijasida hosil bo'ladi, ularni sintetik yo'l bilan olib bo'lmaydi*» degan fikrni olg'a surganlar.

Biroq XIX asr boshlarida qilingan kashfiyotlar Vitalistik qarashlarni butunlay yo‘qqa chiqaradi. Ulardan:

- 1824 – yilda nemis kimyogari **F. Vyoler** disiyandan oksalat kisolatani va 1828-yilda NH₄OCN dan mochivinani laboratoriya sharoitida sintez qildi.

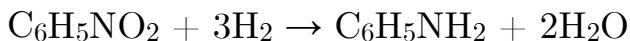
- 1845 – yilda nemis kimyogari **A.V. Kolbe** sirka kisolatani sintez qildi:

- 1845 – yilda fransuz kimyogari **M. Bertlo** yog‘ni olishga erishdi;

• 1861 – yilda rus olimi **A.M. Butlerov** oddiy chumoli aldigedidan shakarsimon moddani oldi;

- 1842 –yilda **Zinin** nitro benzolni qaytarib Anilin sintez qildi.

Tuzilish nazariyasining davri – XIX asrning 60 – yillaridan to XX asrning boshlarini o‘z ichiga oladi.

Organik birikmalarni tuzilish nazariyasining rivojlanishiga XIX asrda qilingan bir qator kashfiyotlar asos bo‘ldi.

- 1852 – yilda **E. Franklend** tomonidan Valentlik tushunchasi kiritildi;
- 1857 – yilda **A. Kolbe** va **F. Kekule** uglerodni doimiy IV valentli ekanligini aniqladi;
- 1858 – yilda **F. Kekule** va **A. Kuper** uglerod atomlari o‘zaro C—C bog‘ni hosil qilishini aniqladi.

Ushbu kashfiyotlarni birlashtirib va to‘ldirishlar kiritib, kimyoning kelajagiga yo‘l ochadigan yangi nazariyani rus olimi **A.M. Butlerov** 1861-yilda Germaniyada bo‘lib o‘tgan tabiat-shunoslarning oldida e’lon qildi.

Organik kimyoning rivojlanish davri – hozirgi zamon molekulyar atomistik yoki ilmiy takomillashuv davri.

ORGANIK MODDALARNING TUZILISH NAZARIYASI

Rus olimi A.M. Butlerov organik birikmalarning kimyoviy tuzilish nazariyasini taklif etdi. Ushbu nazariya quyidagicha ta’riflanadi:

Murakkab zarrachaning kimyoviy tabiatini uning tarkibini tashkil etuvchi moddiy zarrachalarining tabiatini, ularning miqdori va kimyoviy tuzilishi bilan belgilanadi.

FENOLLAR VA AROMATIK SPIRTLAR

Benzol halqasiga birikkan OH guruhi bor birikmalar **fenollar** deb ataladi.

Fenolni birinchi bo'lib **1851 – yil Bertlo** sintez qilgan. Birinchi vakili fenol (fenol – **karbol kislota** ham deyiladi. Molekulasidagi gidroksil gruppalarining soniga qarab, fenollar bir atomli, ikki atomli, uch atomli va ko'p atomli bo'ladi.

Bir atomli fenollar $C_nH_{2n-7}OH$ yoki $C_nH_{2n-6}O$.

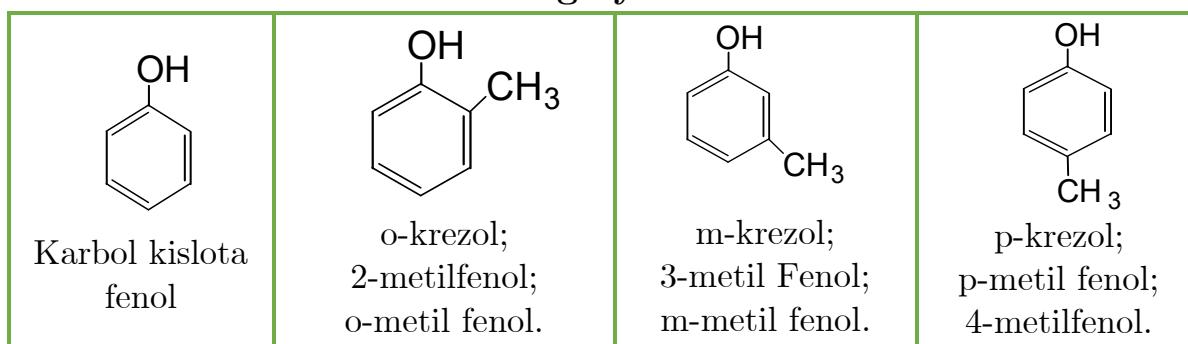
Ikki atomli fenollar $C_nH_{2n-8}(OH)_2$ yoki $C_nH_{2n-6}O_2$.

Uch atomli fenollar $C_nH_{2n-9}(OH)_3$ yoki $C_nH_{2n-6}O_3$.

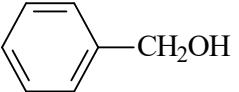
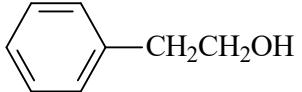
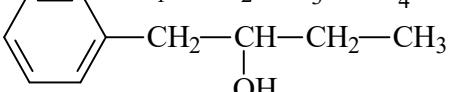
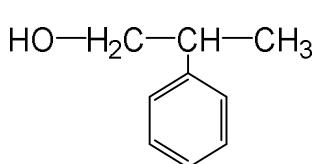
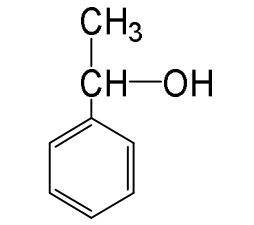
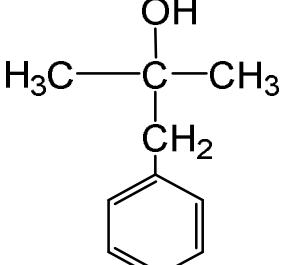
Bir atomli Fenollar va Aromatik spirtlarda

$n + 3$	C–C bog'lar soni	$3n - 5$	σ bog'lar soni
$2n - 7$	C–H bog'lar soni	$6n - 2$	Umumiy orbitallar soni
1	C–O bog'lar soni	3	$\pi(\pi)$ bog'lar soni
$8n + 2$	Elektron (pratonlar) soni	6	p – orbitalar
$22n + 12$	Umumiy zarrachalar soni (N)	18	Sp^2 gibridlangan orbitallar soni
$2n - 6$	s orbitallar soni	$6n + 8$	Neytronlar soni
$4n - 20$	Sp^3 gibridlangan orbitallar soni	$14n + 26$	Molekulyar massasi

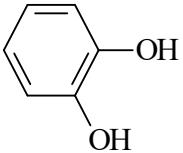
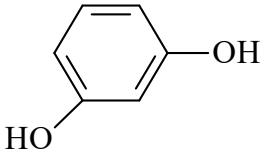
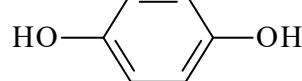
Fenollarning ayrim vakillari

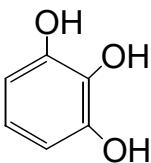
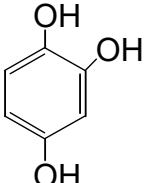
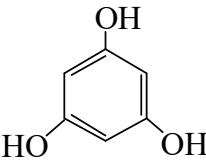
Bir qator bir atomli aromatik spirtlarning birinchi vakili benzil spirti yoki fenilmetanoldir. Ushbu qatorning boshqa vakillarida yon uglerod zanjiri chiziqli (feniletanol yoki fenetil spirti) yoki tarmoqlangan tuzilishga (uglerod skeleti izomeriyasi) ega bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, gidroksil guruhining zanjir izomeriyasi mavjud.

 Benzil spirti	 2 – feniletanol	 1 – fenilbutanol – 2
 2 – Fenilprapanol – 1	 1 – Feniletanol	 2 – metil – 1 – fenilpropanol – 2

Ikki atomli fenollar uchta izomerga ega:

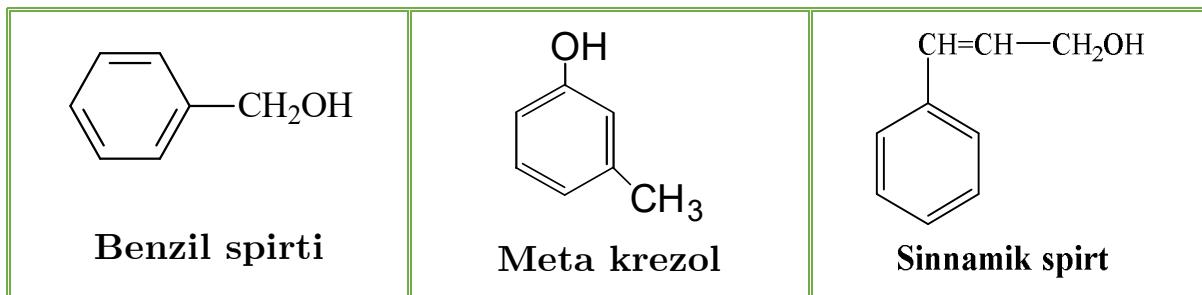
 Pirokatexin benzoldiol – 1,2 o – dioksibenzol	 Rezortsin benzoldiol – 1,3 m – dioksibenzol	 Gidroxinon benzoldiol – 1,4 p – dioksibenzol
--	--	---

Uch atomli fenollar uchta izomerga ega:

 Pirogallol yoki 1,2,3 – trioksi – benzol Benzoltriol – 1,2,3	 Oksigidroxinon (benzoltriol – 1,2,4) 1,2,4 – trioksi – benzol	 Floroglyutsin (benzoltriol – 1,3,5) 1,3,5 – trioksi – benzol
---	--	---

Fenollar va aromatik spirtlarning o‘zaro farqi

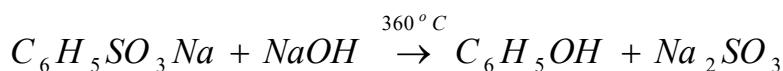
Aromatik spirtlarni fenollar bilan aralashtirib yubormaslik kerak – bu boshqa sinif. Fenollarda gidroksil guruhi bevosita benzol halqasida, aromatik spirtlarda esa uglevodorod radikalida joylashgan.

Fenollar va aromatik spirtlar.

Olinishi:

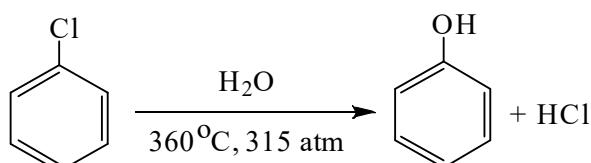
1. Aromatik sulfokislota tuzlari o'yuvchi ishqorlar bilan qo'shib qizdirilganda fenollar hosil bo'ladi (Kekule usuli):

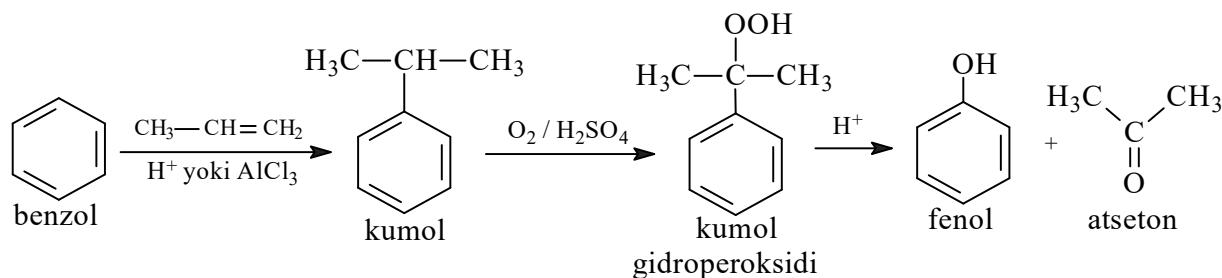
2. Sanoatda fenol xlorbenzolni o'yuvchi ishqorlar ishtirokida gidrolizlab olinadi:

3. Benzolni galogenli hosilasini gidrolizlab olinadi:

4. Benzol va propilendan foydalanib fenol olishga asoslangan usul kimyogar olimlar P.G. Sergeev, B.D. Kruglov, R.Y. Udrislari tomonidan amalga oshirildi. Jarayonni quyidagicha ifodalash mumkin: izopropilbenzol (kumol) oksidlanib, so'ngra konsentrangan sulfat kislota ta'sirida parchalanganda fenol va atseton hosil bo'лади:

AZOTLI ORGANIK BIRIKMALAR

Azotli organik birikmalar deb, molekulasida azot atomi bor bo'lgan organik moddalarga aytiladi.

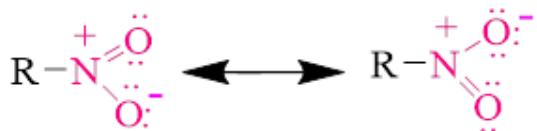
NITROBIRIKMALAR $\longrightarrow \text{R}-\text{NO}_2$

AMINOBIRIKMALAR $\longrightarrow \text{R}-\text{NH}_2$

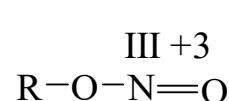
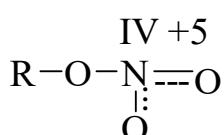
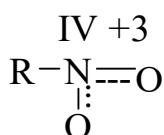
NITROBIRIKMALAR

Molekula tarkibidagi uglerod atomi nitrogruppa NO_2 bilan bevosita bog'langan birikmalar nitrobirikmalar deyiladi.

Umumiy formulasi: $\text{C}_n\text{H}_{2n+1}\text{NO}_2$

Nitrobirikmalar, nitrat hamda nitrit kislota murakkab efirlaridan tuzilishi va xossalari jihatidan farq qiladi

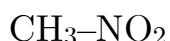
Nitrobirkma nitrat kislotaning murakkab efiri nitrit kislotaning murakkab efiri

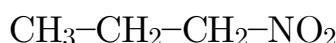
Gomologik qatori

Formulasi	Nomi	Ayrim vakillari
CH_3NO_2	Nitrometan	
$\text{C}_2\text{H}_5\text{NO}_2$	Nitroetan	
$\text{C}_3\text{H}_7\text{NO}_2$	Nitropropan	
$\text{C}_4\text{H}_8\text{NO}_2$	Nitrobutan	
$\text{C}_5\text{H}_{10}\text{NO}_2$	Nitropentan	
$\text{C}_6\text{H}_{12}\text{NO}_2$	Nitrogeksan	

Nomenklaturasi

Ratsional nomenklatura bo'yicha nitrobirikmalarni nomlaganda tegishli uglevodorod nomiga «*nitro*» so'zi qo'shib aytiladi.

nitrometan

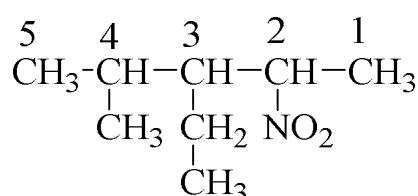
nitroetan

nitropropan

nitrobutan

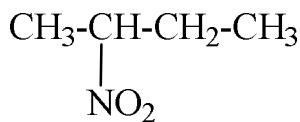
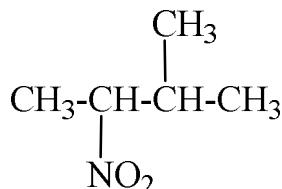
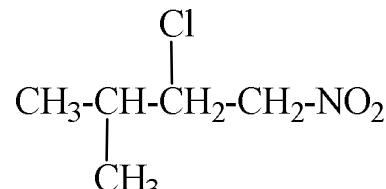
Sistematik nomenklatura

Xalqaro (sistematik) nomenklaturaga ko'ra nitrobirkimlar nomlashda quyidagi qoida va ketma-ketlikka amal qilinadi:

1. Nitrogruppa asosiy uglerod zanjirida bo'lishi kerak;
2. Asosiy zanjirdagi uglerod atomlarini nitrogruppa yaqin tomondan raqamlab chiqiladi;
3. Yonaki zanjirdagi radikallar yoki nitroguruh nomi ularni asosiy zanjirdagi ular bog'langan uglerodni tartib raqami ko'rsatilgan holda alifbo tartibida aytib o'tiladi va oxirida asosiy zanjirni nomi aytildi.

3-etyl-4-metil-2-nitropentan

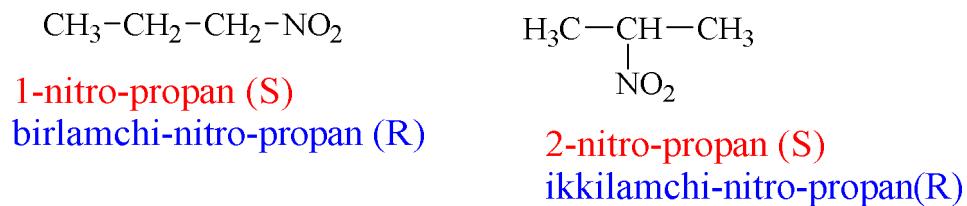
Formula	Ratsional nomenklatura	Sistematik nomenklatura
$\text{CH}_3\text{-CH}_2\text{-CH}_2\text{-NO}_2$	birlamchi nitropropan	1 – nitropropan
$\text{CH}_3\text{-CH}(\text{NO}_2)\text{-CH}_2\text{-CH}_3$	ikkilamchi nitrobutan	2 – nitropropan
$\text{CH}_3\text{-C(CH}_3\text{)(NO}_2\text{)-CH}_3$	uchlamchi nitrobutan	2 – metil – 2 – nitropropan

2 – nitrobutan

**3 – metil,
2 – nitrobutan**

**3 – metil, 2 – xlor,
1 – nitrobutan**

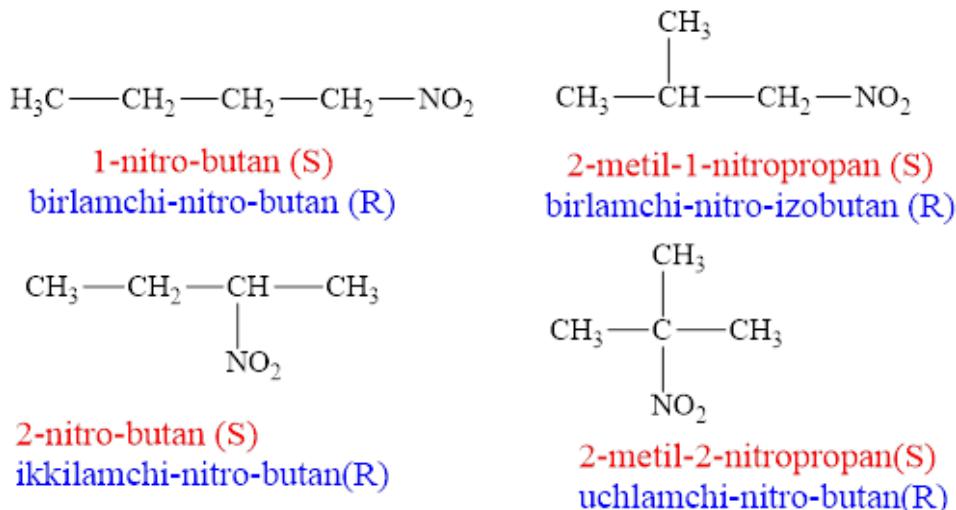
Izomeriyasi

1. Tuzilish (zanjir) izomeriya;
2. Nitroguruh o'rni.

C₃H₇NO₂-Izomeriyalari

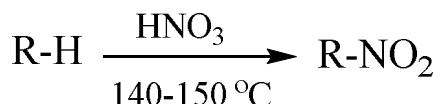
C₄H₉NO₂-Izomeriyalari

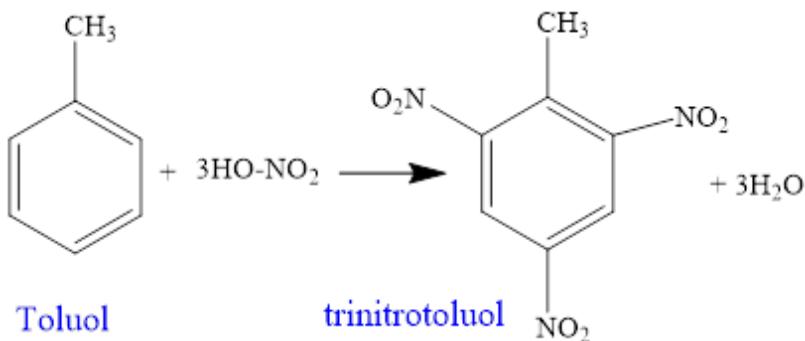
Vazifa: C₅H₁₁NO₂ ushbu moddaning nitrobirikmalarga xos barcha izomerlarini yozing. Ularni Sistematik va Ratsional nomenklatura bo'yicha nomlang.

Olinish usullari:

1. Konovalov reaksiyası:

2. Aromatik birikmalarga konsentrangan nitrat va sulfat kislotalarning aralashmasini (birinchi – nitrolovchi agent, ikkinchisi – suvni tortib oluvchi modda) ta'sir ettirish yo'li bilan nitrolash mumkin:

MUNDARIJA

Organik kimyoning asosiy tushunchlari va qonunlari.	
Taraqqiyot bosqichlari	3
To‘yingan uglevodorodlar Alkanlar.....	13
Sikloalkanlar	24
Alkenlar	33
Alkadiyenlar.....	45
Tabiiy kauchuk, uning tuzilishi va xossalari	52
Alkinlar.....	57
Arenlar. Aromatik uglevodorodlar	66
To‘yingan bir atomli spirtlar.....	79
Ikki atomli to‘yingan spirtlar.....	92
Uch atomli to‘yingan spirtlar.....	97
Fenollar va aromatik spirtlar	101
Oksibirikmalar (Aldegid va Ketonlar)	110
Oddiy efirlar	125
Kislородли organik birikmalar. Karbon kislotalar	131
To‘yingan dikarbon kislotalar	132
Aromatik karbon kislotalar.....	133
Murakkab efirlar	143
Yog‘lar	149
Sovunlar	155
Uglevodlar.....	156
Azotli organik birikmalar (nitrobirikmalar).....	172
Aminokislotalar.....	186
Oqsillar	195
Tabiiy va sintetik yuqori molekular birikmalar.....	204
Geterosiklik birikmalar	213
Alkaloidlar	219
Nuklein kislotalar.....	222
Ba’zi organik birikmalarning oksidlanish-qaytarilish reaksiyasi tenglamalari	231
Olimlar nomidagi reaksiyalar	232
Organik moddalarning nomlari.....	239
Moddalarni ishlatilishi	250
Foydalanilgan adabiyotlar	254